ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ Մ. ՓՈՐԹՈՒԳԱԼԵԱՆ

Ա.

ՀԱՅ ԳԻՒՂԱՔԱՂԱՔԻ ՄԸ

891.99
Հ

ԱՐՏԱՏՊԻՒԱԾ ԱՐԵՒԵԼՄՏՅԱՆ ԼՐԱԳՐԷՆ
ՈՐ ԿԸ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԷՐ ՓԱՐԻԶ 1879 ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ

ԳԵՂԱՄ ՏԷՐ ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ

A 2230

ՄԱՐՍԷՅԼ

Հայերէն Տպարան Մ. Փորթուգալեանի

Marseille. — Imp. du Midi, M. Sougkian, rue Vacon, 10.

1885

Ի ԾԻՇԱՏԱԿ

ՎԱՂՈՒՀԻ Մ. ԳՈՐԾՈՒԹԱՂԵԱՆԻ

ԾՆԱՆ 1883 ՕԳՈՍՏՈՍ 6/18 ԻՆ

ԵՒ ՄԵՌԱՆ 1884 ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ 16/28 ԻՆ

Գերեզմանիդ կը ճօնեմ, սիրելի աղջիկս, տոգարանէս հրատարակուած առաջին տեսարակը :

Հեռի՞ եմ այն աշխարհէ որ ծնաւ ՔԵԶ եւ որ իւր ծոցի մէջ կը կրէ ՔԵԶ այժմ : Ա՛հ, յոյս ունիմ այլ եւս բէ մի օր, գէր ոսկորներս կը հանգչին ՔԵԶ մօտ, հայրենիքի այդ սրբազան հողի մէջ :

Քնարիս ձայնը խլեց զրկէս տարաւ ՔԵԶ

եւ երբ ապրելս բաց էին դեռ այդ կորուստս համար, բռնութիւնն ալ էկաւ ալեւ-ցան ճեռացուց զիս ֆենեկ որ զերեզմանիդ վրայ զարմ լալու միսիրարանքն ալ զրկուած եմ :

Երբ կը յիշեմ ալն ֆո ճուժկուռ հասակ եւ առողջ կազմուած, երբ կը յիշեմ տարիքդ վեր խնդրիդ արտայայտութիւնքդ, երբ կը յիշեմ սրտիդ սասսիկ զգայնութիւնը եւ ամբը դեպի ծնողներդ օրոց անուանը տուիր վերջին շնչովդ, մարդ ապրելդ յառելով նոցա ապրելի մէջ, ա՜հ, երբ ֆո այդ տեսիլ կը պատկերանայ ապրիս առջեւ, տակաւին չեմ կարող զսպել արտասուքս ուր եւ ինչ վիճակի մէջ ալ լինիմ :

Քանի բոլոր մէջ ալնչացան բոլոր ֆո վրայ գրած յոյսերս եւ ապագայի ծրագիրներս : Դեռեւիդ դեռ շատ մատաղ, մարեցաւ եւ չրողուց մի զոյծ, մի յիշատակ ապրիդ մէջ : Քանիդ ցաւը զանկ մի յիշատակ բաղած լինի, այս տեսարակիս հրատարակութեամբ :

Այսուհետ ուրեմն կուզամ վշտանար մայրդ իւր մայրի հետ, դժբաղդ հայրդ իւր բոյրի հետ, բռնելով ֆո մեծ բոյրիդ Աբմենուհուհի ձեռքեն, արտասուքով ճանկ զայս զերեզմանիդ մատաթանի տեղ, զոր բռնութիւնը ժամանակ չրողաց իմն կանգնել Վանի մէջ :

1885 Հոկտ. 10 ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԻ.

ՊԱՐՈՒՅՐ.

ՀՈՅ ԳԻՏՈՒՆԻՆ ՄԷՋ

Ամեն քաղաքի մը տարբեր առաջ Գարագոր անուն շրջանակը Վարդապետի նոր ուսման-գրատունը կը հանդիսանար բազմաթիվ ուսանող-ներով և կու գար ամբողջ Էջմիածին։ Հոն կը գտնուէր Հայ հերետոսարար մը որ բուն-ամեան արշնուրը սովորելէն ետև հայրենիքը կը դառնար։ Ան բոլորովին մէջ հերետոսական բնակութիւնը և պանդուխտութիւնը իր ամբողջ քիչ մը խանգարեր էին, բայց իր ծա-գիկ հասակին կայտառութիւնը դեռ կը փայլէր իր վրայ ու նայողին ուշը կը գրա-ւէր։ Ամեն փայլեանքի մէջ անձնակարելի տրտմութիւն մը կը պարուրէր դիմքը և յարկին մէկ կողմը քաշուած Վարդապետին դիրքը կը նկատէր ու կարծես թէ կու գէր ըսել՝ «Այսպէս ահա ուրեմն Զոշան այսպէս թէ շուտ դիւզ մ՝ է և իր փառասէրութիւն գա-ւակնելէն հանուած ուսանող Զրուան-ացին ամենէն բարձրագոյն քաղաքն է և-գեր....։ Մատը շարունակու վրայ է և ձիւ-

զերկն մէկը հարուստ և հիւթալի կը գտ-
գանուայ բոլոր աշխարհի հետ յարաբերու-
թիւն ունենալով։ Ախտա՞ - Ախտ այն մար-
դերու կը նմանի որք ծնեալ կրնան բայ
որք անկարող են իրենց արդանդի պատ-
բարդուածքը։ Արդ կայրն ամէն տեսակ
ներքը հոն կեանք առին այլ և ոչ մէկը ար-
մատ ձգելով մեծցաւ հոն։ Եւրոպա գայ-
եակ մ՚է միայն, բայց գայեակ որ մայրի
ուելի մէջ ուներ և ահա անոր հանար է որ
յառաջագէմ եղեր ու կատարելութիւններ
առեր է։ Ո՞վ Ախտա - ո՞վ խորթ մայր ...
Հայրենիքին տխուր պատկերը իր առջև
կուգար ակամայ և գայն Եւրոպայի հետ
բաղդատելով կը տեսնէր որ տարբերու-
թիւնը անհուն է ու իր միտքը կը գլորէր
անմեկնելի մհատուութիւնաց մը ներքև։ Ա-
կայն իր բոլոր զգայուութիւնները և միտք
հայրենասիրական սիրով կեանցին և գրեթէ կը
բաղդէին իր անցուցուութիւնը գէմ։ Ժամա-
նակով հոն անշարժ մնալէ հետև կը գտնար
գէպ ի բարգաւաճութիւնը և կը սկսէր միտակ
երթևեկել միտքի և սիրտի այս գտնուած
հակասութիւններու ենթակայ։

Ու գիտնալու մէջ կը գտնուէին նաև մէկ

հասակաւորը անոր գիրացի մը սիրուն և խարտեաշ գրիչ մը ընկերութիւնն է։ Անիկա շատ գեղանի չէր, բայց իր ոսկեթել ու գանգրացի մազերը, իր սպիտակ մորթը, իր կապոյտ անուշ աչքերը սիրուց պատկեր մը կը ներծայէին։ Շորեներու մոնետներու առանց թեթեւ ոչընչութիւն մը կ՚ուրիշէր իր գէմքը - բայց գ՚ամ քան զգ՚ամ ծիծաղաւոր գուարթութիւն մը կուգար կը ներկայացուէր հոն։ Հագիւ թէ քսան տարեկան կար և իր հօր աշքին լոյսն էր։ Հայ երիտասարդը գանոնք ճանչցեր էր շոգեկառքին մէջ և իր քաղաքավարի կերպերով անոր գիրացիին հաճելի եղեր էր բոլորովին։ Լեռն հասնելէ ետև խրատմէ բաժնուեր էին և երկու կողմէն ալ չ՚էին յուսար որ կրկին սիրոյ տեսնուին ժամու վրայ։ Մեծ-Գիրգ անիրայի գաւառակները տարբերութիւն չեն և շատ գ՚ժուար է անոնց հետ ընտանութիւն ընել - բայց յիշեալ անձը բացառութիւն մ՚ էր և իր տունին հարստութիւնը շուներէր։ Անիկա հետուէն նրշմարելուն պէս հայը մոնրտարար մատնցաւ և բաւական տարեւ տալէ ետքը - Ցոյս շուներէր ձեր յարգութիւնը նորէն տեսնել վառն

զի հարկ եղաւ որ Լիոնի կողմերը մէկ քա-
նի օր մնամ։ Այդպէս գոհ եմ որ շոգե-
նաւին մէջ ձեր ընկերութիւնը գտայ։
Ուզենայիք թարգմանելով
միշտ թարմ յիշատակ պահեր եմ և կարելի
է շնորհաւորք ինձ ասեմ որ թարգմանու-
թիւնը հոն միայն տեսայ։

— Կը հաւատամ, պատասխանեցի ուսու-
հայ երիտասարդը ապրուստի ժպիտով մը։
Ճամբորդութիւնը գրեթէ անընդհատ մը-
տանդ մ՝է և ճշմարիտ թարգմանութիւնը
փառանդի մէջ յայտնի կրլլայ ինչպէս ոս-
կին բովի մէջ։

— Իրաւունք ունիք, մանաւանդ ինձի
նման ճամբորդի մը հատար որ աշխարհի
երեք կողմը պտըտեր է շատ կերպ ասկայի
փառանդներէ պրծելով։։։։ Մի՞թէ ներելի
է հարցնել թէ ո՞ւր երթալու միտք ունիք։

— Թիւրքիա։ և դո՞ւք։

— Խորհիս, ասա անդամ տեսակ եմ այս
երկիրը և հայրենիքի պէս կը ճանչնամ ա-
նոր ամէն գիրքերը և քաղաքները։ Միտս
յաղ է և չեմ զգար հետաքրքրութիւն մը
կրկին տեսնելու զանոնք, բայց եկո՛ւ նայէ՛
որ ասիկայ (ցուցնելով իր գուսարը որ քիչ

մը հետու նստեր կը կարդար) կը սիրէ զինուորը և չէ յաղթեր անոր երկինքէն և յիշատակարաններէն։

— Ձեմ հասնիր մեզադրել զինքը. Խորհուն Եւրոպայի սիրուն պարտէզ մ'է ու բ արհեստներու ոգին և բանահիւսութեան աշխոյժը ամեն սիրտերու մէջ արձագանք ունին։

— Եւ որու մէջ կը մոռնաք յիշելու, բաս անոր պիտցին խօսքը ընդմիջելով, կը տեսնուին կրօնամոլութեան տատասկը, բռնութեան գաւազանը...

— Ճշմարիտ է, կրկնեց հայը, և Պէրանժէ երգի մը մէջ կը գոչէ,

Il est bien doux le ciel de l'Italie
Mais l'esclavage en obscurcit l'azur.

Եւ ազատութեան բարեկամները կը տրտմին որ այսպիսի պարտէզի մը մէկ գուռը մոլի եռանդին ձեռք ըլլայ, միւսը Նարօլիայի և երրորդը Աւստրիայի։

Անոր պիտցին պատասխան շտուաւ այս վերջին խօսքերու, անուարակոյս գաղիացի կարծելով գնայը. բայց իր մտածութիւնը չյայտնելու համար վրայ բերաւ

շուտով։ այս առաջին անգամ է որ ձամբորդութիւն կընէք։

— Ոչ, հայրենիքէս Ֆրանսա գալու ժամանակ Խարբերդէն և Աբգանիրայէն անցայ և բաւական տեսնելու պատեցայ հոն։

— Ձեզ գաղիացի կը կարծէի։

— Կը սխալիք, Պարոն, արևելցի եմ և ազգով հայ։

— Ընել է որ դուք հայրենիք կը գառնաք կրկնելց յարգի օտարականը, աչքը բռնալով զարմանքէն։ Ես մէկ տարի շատ Հայաստանի կողմերը ձամբորդութիւն ըրեր եմ և ձեր հայրենակիցներու մէջ մեծ հաճարուած ունիմ։ Մի՞թէ երկար ժամանակ է որ Ֆրանսա կը գտնուիք։

— Երեսուն տարի։

— Հայրենի՞ք գառնալ, ո՞հ, ի՞նչ երանութիւն զոր ձամբորդները միայն կրնան զգալ և որու յոյզը մարդկային կիրքերու մէջ նման չունի։ Ես ալ զգացեր եմ զայն շատ անգամ։

— Սարդ է։ բայց երբ ծնած հողին մէջ աւելակէ և թշուառութիւնէ ուրիշ բան չեն նշմարուիր, մի՞թէ հայրենասէր սիրտին բերկրութիւնը անիրաւն է և թեթև

տրտմութիւն մը չ՚միրգ ոմեր զայն։

— Այո՛, Ասիայի այս կողմը ողբերգելի տեսարան մը կրնծայէ - ամէն տեղ թշուառութիւն, փլատակ, ոսկրոտի և փոշի կը պատեն իր երեսը - բայց հոգ տանիմը գեղ. կապրի այսպիսի աւերակներուց հոգի միայ։

— Կիսամեռ, այնպէս չէ՞։

— Ու՛ր չիք մահ, յոյս կայ - երիտասարդ սիրտ մը պէտք չէ որ վհատի։

— Սակայն...

— Երկրի միայ շգտնուիր այնպիսի կէտ մը ուր քաջութիւնը շկրնայ հատնիլ - բաւական է որ ազգ մը կամք, անբեկանելի կամքը մը, ունենայ - որ մը աւերակ և տատասկ, թշուառութիւն և ոգեղութիւն կը վերնան այն կողմերէ։ Հայաստան կրնայ նորէն ծաղկիլ և հինգ գարեայ խաւարտմէ ետև, լուսաւոր երեւիլ և բազմիլ ազգերու մէջ...։

Անոր գիտցին այսպէս շարունակելու առանց զգալի կերպով կը յուզուէր և իր խօսքերը արտաքոյ կարգի ոգեւորութիւն կրնէին հայուն միայ որ, ինչպէս ըսինք, Եւրոպայի միջնակը քնելով և իր ազգայիններու անհնարին շարժուձիւնները տեսնելով,

յուսարեկ էր բոլորովին։ Բայց լաւ մը չէր կրնար բմբռնել թէ ո՞ւրկէ կուգայ այն անբուհամակրութիւնը զատրականի մը քով։ Ետքը իմացաւ որ անիկա Հայաստան գրաւելու ժամանակ հիւանդ եղեր է Վանայ կողմերը, ու իր մեծ հիւրասիրութիւն և խնամք գտեր է մանաւանդ տնտանկ տղաս-է մը, որ մայրական կաթ ոգին սիրով հակեր է իրեն քով գրեթէ մէկ ամիսն շատ։

Ժամը հինգ էն կը մտնէր և գեղ ազնիւ զատրականը կը շարունակէր իր ճամբորդութիւնը յիշել և Հայաստանի վրայ խօսիլ երբեմն քաղաքական, երբեմն կրօնական և երբեմն առեւտրական ակնարկութիւններ բնելով։ Թէպէտ և իր բառերուն մէջ շատ թիւր կարծիքներ ներառակէր Հայոց՝ տակաւին կը լուէր համբերելով, ամենքան անուշ կուգար զատրին բերնէն Հայրենիքին գովեստը և նկարագրութիւնը լսել։ . . . Արդէն օրը կը տարամատէր և մու թէ փոքր առ փոքր կիջնէր նաւ էն վրայ։ Օրիորդը գիրքը փակեր էր և իր նայուածքը կուզէր գէպ ի ծովը սիրուն մտմտուք քով մը։ Ամբը միշտ հանգարտ էր և նաւարկութիւնը շատ գիւրաթիւ թեամբ կը կատարուէր

ի բերկրութիւն ամէն ճամբորդներու։ Ի միջի ճաշի ժամանակ եկաւ և ամէնքը սեղան նստան խաղալ զուարճութիւնմը։ Դաւը սեղանակ մը բանար է և ամոր ճանճրութիւն առնելու համար շուտով բնաւորութիւն կը հաստատուի անցուցածներու մէջ։ Աղջիկ իրիկունը սեղանին բազմութիւնը կարծես թէ մէկ ընտանիքէ էր և նստատարին խօսքերը ընդհանուր ուրախութիւն կուտային անոնց։

Հետևեալ օրը նոյն երթևեկը և նոյն խառակցութիւնը յաջորդեն միոյ։ Հայազգին ամօթոտ կը կարծէր սեղանելով որ օտարականը իրմէ աւելի սեղեկութիւն ունէր Հայաստանի երկրագրութիւնեն միոյ և շէր գիտեր ինչպէս վարուիլ։ Գիտցաղ սրտոր ինք բացատրութիւն մը շէ - հարիւր հայէն ինքնատնը իր միջոցների մէջ կը գտնուի և հայրենիքը չճանչնար։ Անհեթեթի պակասութիւն մ՚է այս որ Հայերուն միր ի միոյ կրթուիլ ծիծաղելի կարգը և ժողովուրդին աւանդապահ շրջանը կը յայտնէ։

Այն խառակցութեան ատեն երիտասարդ Հայը կաշխատէր երբեմն բուսութիւնմը անցքերով, երբեմն միտքանդ ոգեւորութիւններ

տարով իր ազգասիրութիւնը ծածկել և իր առնական պատիւը պահել։ Վերջապէս Արարատին խօսքը եղաւ։ Տարագնակիրներն Արարատ կրսէ Հայը ուռնելով մը։ Օտարականը Երևան քաղաքը կը յիշէ, անոր փոքրմի փառքը և հարստութիւնը կը պատմէ և շրջակայ տեղերը մանրամասնաբար կը նկարագրէ։ Հայը խնամատարին անոր առաջադիմութիւնը կը կրկնէ, առաջին քաղաք որ Երևան եղաւ ջրհեղեղէ ետև ըսելով ....։

Երկար ժամանակ այսպէս շարունակելէն ետքը երկուքն ալ նշմարեցին որ օրիորդը իր աչքի առջը նստեր և ուշադիր կարդայ։ Փութացին եկան անոր քով և բարև տալով սկսան քիչ մը ալ ուրիշ նիւթերու վրայ խօսիլ։ Հայ երիտասարդը անոր դիտման սկզբան զբաղեր զրկելու, գրագիրներուն եան վրայ խօսք բացաւ և սկսաւ ազնիւ օտարականին հայրենիքը գովել, ազգասիրութիւնը երկինք հանել և հեղինակները մի առ մի յիշել։ Ախտական առատերութիւնով մը իր կարծիքները կը յայտնէր և անոնց հետաքրքրութիւնը կը շարժէր քանի մը նոր տեսակներ մեկնելով։ Դիտաց որ օրիորդին

գիրքը Վալթէրսքոթի հատոր մ՝ էր և մարտնտութեանմը խօսքը գարձուց մէկերու և միապագիրներու միայ։ Վալթէրսքոթ՝ քսան ի մեջէ օրիորդին երեսը նայելով նուրբ ժպիտով մը - ո՜հ, ի՜նչ անհեռան միապագիր և ի՜նչ անգիտութեան մարդկային կիրքերու։ Իրեն նմանը չկայ Եւրոպայի ազգերու գրականութեան մէջ - իր գրուածները հայելի մ՝ են ուր աւանդութիւնները ոգի կառնուն, արդի գէպքերը մարդու առջև կուգան և յոյզերու փոթորիկ մը կզգանք անկենդան առաւելու մէջէ ...։

— Ցիրաւի՜, պատասխան տուաւ օրիորդը կարմրելով - իր սիրուն գլուխը վեր առաւ և մատին մէկ ծայրը գիրքին նշան գնելով աւելցուց, ես ալ անկէ վերադարձն հեղինակ մը չեմ ճանչնար և որքան կարդամ չեմ յագիր։

— Գրագիտութեան մէջ ասկաւ ամի՜ւ են այն հեղինակները որք մոգի ազդում ունին մեր միտքի միայ, կրկին քսան հայը ալ աւելի ոգոքելով, և երբ կը մտածեմ որ ես անոց գիրքէն շգիտնալով և միայն թարգմանութիւն մը կարդալով այնքան զուարթ-

թիւթիւն գտայ հոն, շնամ զարմանալ եթէ գուք սիրտով և միտքով կը յարգուտիք երբ անոր բնագիրը կը վայելէք։ Դուք ալ կրնաք վկայել, օրիորդ, որ իմ միճակի մէջ գտնուողը թերեւ տպաւորութիւն մը կրնդունի, վասն զի թարգմանութիւնը կը նմանի այն քնքուշ ծաղիկի որ ձեռքէ ձեռք իյնալով իր փափկութիւնը կը կորուսանէ և շատ անգամ հոտ մը չպահէր։ Ահ, արմատին վրայ տեսնել զան, անուշ հոտը զգալ ու վայելել ուրիշ բան է։

Գոնութեան հով մը ծաւալեցաւ այն վայրկենին մէջ օրիորդի երեսին վրայ և մեզմ շարժումով մը իր միտքը յայտնեց ու բաւ. - Այոյգ է, ձեր բառերն փորձը իմ վրայ տեսեր եմ։ Օտարազգի շատ միտագիրներու արդիւնքը ինծի տգեղ և գրեթէ անհամ կերեւին թէպէտ և ներհակ հաճոյաւ ունենան ուսումնական միտքերու քով։

— Վէպը կեղծիք մ' է, օրիորդ, շատ անգամ իրութիւն (réalité) չունի. երբ գրական գարդը կը վերնայ անկէ, ի՞նչ կը մնայ հոն։

— Կը ներէք. հիմա թարգմանեն ձեր կար-

ծիքէն չեմ. միայն կայ որ արդարև կեղծիք է բայց շատ անգամ կեղծիքին ներքև ճշմարտութիւնը կը պահուի, և ասոր հրապոյրը, կարծեմ, նուազ չէ։

— Այնպէս կը կարծէք ուրեմն որ այն վերջապէս կատարելութիւնը, որով միապաւորը կը ներկայանայ, կը տեսնուի մարդերու մէջ։

— Ինչո՞ւ չէ, բաւական անգամ պիտի ըլլայ իր կողմէն կարծելս թէ երբեմն մ՚ արքունական։

— Ինծի համար երկրայելի է այն, կըրկնեց հայրը սկեպտիկեան դէմքով. մարդ մէկ ոտքը միշտ կաւի մէջ կը քաշէ և յոլովակի գեղեցիկ մը շատերբերոր. անոր հրեշտակի սիրտ, սէր, նուիրում, փարք տալ, բարի հնարքմ՚ է երեւակայութիւնն, բայց, կը կրկնեմ, իրաւութիւն չունի։

— Կը սխալիք, ազնիւ երիտասարդ, պատասխան տուաւ անգամ պիտի բարեկ հնգնուիլ եմոր. ձեր հասակին մէջ այսպիսի գաղափարներ յուսահատութիւն կը տանին և յուսահատութիւնը, կրնաք փորձիս հաւատալ, բարոյական մահ է։ Մէկ բացառութիւն կը բաւէ այս երեւակայական անձերու կատարելութիւնը հաստատ-

տեղու համար։ Թող Հայ գիւցազնուհի մը բլլայ ձեզի փառաւ և մի՛ա գրէք։

Այս բան անդրդիտցին և զմոցլուն գէմ-քով սկսաւ պատմել հետագայ գէպքը։

Արդէն երկու օր կար որ Երեւան քա-ղաքը հասեր էր և Զէնեկի գեղին բոլոր-տիքը, շուկաները և ուրիշ տեղեր սար-ժանի տեղերը պարարելէ ետեւ կամք ըրի երթալ տեսնել այն հանրաւաւոր բերդը որ իր անունը Բասկեմիշ գորտոյերին տր-ուեր էր։ Այս բերդին մէջ շատ հետաքրքր-րական բաներ կային և պարսիկ տէրու-թիւնեան հետքը գրեթէ ամէն տեղ կը նշ-մարուէր։ Հետս մէկ թարգման ունէի երկու ապառաւոր և մէկ ուուս պաշտօնատէր որ շատ մեծ հիւրասիրութիւն կրնէր ինծի։ Երբ բերդին պատուհանները մէկուն առ-ջեւ հասայ, թարգմանս, որ իր նմանեներէն փոյթ չէր մնար, և իր շատախօս լեզուն հոգիս կը բռնէր, կանգ առաւ և սկսաւ պատմել հայ գիւցազնուհիին մը քաջու-թիւնը, բայց այնպէս կէս կատար և անկար կերպով որ կրնամ ասել բան մը չհասկցայ։ Ինտկան միտուած ունիմ քաջերու վրայ և վարքերնին ինծի համար այնպիսի բարոյա-

կան տեսարան մը կը ներկայացէ որ ամէն բան մոռնալ կուտայ և զարմանքով կը պաշարէ միտքս։ Ասոնք այնքան հանգստաւոր և մութ տեղեկութիւնով գոհ շեղայ և փոփոխելով աւելի բնդարձակ պատմութիւն մը հաստատել սկսայ հարցուցմներս բազմապատկել քաղաք իջնելու ժամանակ։ Շատ մարդ այս գիւղացուհիին պատմութիւնը հաստատեց տակաւին հոս ալ միտքս գոհ շեղաւ։ Խրիկուն մը կերտուրէ եան պատաս. կնկան մը յիշողութիւն գրեցի յուսալով որ զանիկոս կը հանդիպայ կամ գոնէ անոր արիւնութիւն մնար պարապ այնքրը կը յիշէ։ Ցոյս պարապ շեղաւ։ Կինքրը տեսակ մը փառք կը տեսնեն իրենց տեսին վերարերեալ արիւնութիւնը շմոռնալ և երբ առիթի մը կը գտնեն զարմանալի կերպով կը պատմեն զան։ Ասերդ է հոս կրկնել թէ ո՛րքան բերկրութիւն զգացի այն երեկոյ այս բարեյաջող և սիրաբոյր պատմութիւնը լսելով։ Գուք և ձեզի նման երիտասարդ սիրտեր որք գեռ նոր թափան կեանքի և շատու ատորին խորհուրդներով անզգայ չեն եղած, առ հաստատակ կը գուսարթանան և կը բարբրեցին վեհ քաջութիւնեան

մ՝ առջև։ Հոն է ճշմարիտ մարդուքիւն և հոն պատկեր և օրինակ սուրբ կիրքերու որոնք բարի սիրտերը կապրին և կը սիրուին։

Հայ գիւղացուհին՝ որու բուն անուանը հետ յիշեր թէ պէտք է գրած ըլլամ գայն իմ թուղթերու մէջ, Նրատխ՝ ԿԱՄՐՋԸՆԿԵՑ Նրատխ ինչպէս կրսէ քաղաքն հեղինակ մը, գեղին եղերքի կողմերը թշուառ գիւղի մը մէջ ծնած է։ Դէմքով հրաշալի, վարքով հանեստ, սիրտով կարդէ գուրս սէր և հոգւով արի, այս օրիորդը, ինչպէս նաև գրեթէ բոլոր համագիւղի օրիորդները, իր մանկութեան հասակը անցուցեր էր մայրական թեւին ներքև և առանձին արհեստները լաւ գիտէր։ Գիւղին ամէն երիտասարդները իր վրայ աչք ունկեր էին և իրարու որսակ կաչխատէին այնպիսի քաջութեան մը հանդիսանալ որով կարենան փառաւորուիլ և համարձակիլ, օր մը, անոր սէրը գրաւել, վասն զի այս կողմերու համար քաջութիւնը սիրոյ ընտրելին է գեղ՝ և մեր կողմերու պէս սէրը ձեռն չկարկառէր տակեկուս թեւի մը որ ամենափոքր վտանգի մ՝ առջև կը դողայ։ Հոն ամուս-

նութիւնն է մերութիւն սիրոյ և արիութիւնն։ Հոս հարուստ կապ մ՝ է որ երկու գաղափարի, շատ անգամ նոյն ազգակցութիւնը սիրուն իրարու հետ կը պրկէ և կը տանջէ։ ։ ։ մի՛ հարցներ ո՛ւր։ Գաղտնաթիւ սիրահարներու մէջէն գեղանի օրիորդը քնարն էր ազնիւին երիտասարդ մը որու քաջութիւնը և անահ վարքը Փիւրտերուն ասկու մ՝ կու տային և որ իր աշխատասէր բարքով բաւական ակնի հաւքեր էր թէ՛ իր ազգայնին և թէ՛ իր հիւրասէր ծնողքներուն վերջին օրերը հանգստութիւնն մէջ պահելու համար։ Այդ էն նշանաւոր եղած էր և հարանիքի երանաւէտ օրերը կը մոռնային երբ անակնկալ գէպք մը ամէն յոյս փարատեց։ Շոյակապ օրիորդը յանկարծ անհրաժեշտ եղաւ տունէն և շարաթներով մարդ չէր գիտեր թէ ի՞նչ ձիւն եկու գրաւեր։ Այն ժամանակ, ինչպէս յայտնի է, Պարսիկները կը տիրէին Շոյատանի Արարատ նահանգին վրայ և տատապանք չկար որ խնայէին անոր ազատելի բնակիչներուն։ Երբ կը մտածեմ թէ տաս գար է որ Շոյատանն պարսիկ, արաբ և տրիշ խուժդուժ ազգերէ կը նահատակուի, մեծ

զարմանքով կը յարձակուիր Հայերուն էութիւնն վրայ։ Այո՛, զարմանալի բան է որ հայ սերունդը, ամէն տեսակ միջոցներ և հալածանք կրելէետև անհետ չեղաւ իր տերութիւններու մէջ ուրիշ շատ ազգերու պէս։ Ինչ բարոյական և քրիստոնէական արիութիւնն հոգի մը պիտի ունենար անիկա որ միշտ մեր օրերը մեռայ, խղճաց, շարժի և փրկութիւններու մէջէն կենդանութիւնն ձայն տայ։ Հայերը կը նմանին այն ճամբորդին զոր տեսայ Հնդկաստանի մէջ և որ վայրենիներու ձեռք իյնալէն և կիսամահ միրուտուելէն ետք, օրերով մնաց և կեանքի մէջ կերբերար, այլ ի միջի զարմանք զանելով ազգացաւ և սկսաւ ինծի ուղեկից ըլլալ։ Այս կրնամ ոչ զանազ շարքարութիւնու համար այլ որոշեցուն քանի մը զաւառի մէջ սկսանուտ միայ եղայ զանազան զէպքերու ու թ Արտաքուն ազգին ինձ միշտ կերեւէր շատ բարոյական առաքինութիւններով զարդարուած և ապառազէն։ Բարոյականը, ինչպէս նաև ամէն բնդ հանուր տեսիլ որ մարդ կայնին բարձրութիւն մը կը կազմէ, այն բարձրութիւնն անդրդուելի էութիւն մը կուտայ ազգերու մէջ։ բա-

։ ակռան է որ ապակեանալ թիւնը չիյնայ հոն։

Պարսիկներուն կզգային զայն և իրենց կապարելութիւնը աւելի ամրագոյն յաջողութիւնեան կերպերը առնելու էր։ Կառամարել չէր մտքերնին՝ հապա թիւղել, աւելցնել և արիւն թափել։ Բայց, կրնայ բանալ Թերթիւլիէնի խօսքը քիշ մը այլայլելով։ Արիւն ազգի, սերմն ազգի։

Որ մը Երեւանի բերդին իշխանը որ, եթէ լաւ մը կը յիշեմ, Հիւսէյն Պէյ կանուանէր՝ իր ապայներով նահանգին մէջ պատրաստելու կելնէ։ Գաղաք, աւան, գիւղ, ամէն տեղ իր բռնասէր ոգիին շունչը կզգայ և ուրիշ որ ամոյնի, կայծակի հարուած մը կը թողուր իր եանը։ Կուգայ, կը հասնի Երասխին եզերքը, փոքր գիւղ մը կը մնայ, չինականի մը տուն կիջնէ և անիրաւ հարկեր կը պահանջէ։

Որիորդին հայրը ամոր սիրտը ամրանալու միտքով իր և ուրիշ ընտանիքներու կառնու հեւոր, բարգաւաճեալ կը նեղկայուի գիւղացիներուն խնդրանքով ամէնուն համար։ Հիւսէյնի խանը որիորդին հրաշալի գեղեցկութիւնը կը տեսնէ - մէկէն կը յաջողանայ հեշտալիր կիրքով մը կը

գրաւուի որ ամէն բան կը մոռնայ ու առ-
երեսս կը մեզմի կաւծելով թէ այս գիտ-
թենան փոխարէն օրհորդին հայրը պատ-
բաստաս է զանիկա իր կամքին զոհել։ Բայց
իր յոյսը ի դերեւ կելնէ։ Բոլոր քնոտանիքը
մեծ էն մինչ փոքրը մեհ զայրոյթով մը կը
գրգռի այս իշխանին նախատանքէն, և
անոնք որ քիչ մը առաջ կորուստնակ կա-
գերալին, կը կանգնին և ատիւծապէտ
կերպարանք մը կը զգենուն անոր առջեւ։
Հիւսէյնին խառնը կարգէ գուրս կը բորբոքի
այս բնդգիմութիւնէն և ապառնայիքէն
բանեցնելու անցնելով հրամանը կուտայ որ
քնոտանիքին հայրը բանտ գրուի։ Այլ շատ
շերթով կը հասնիցուի որ բանտիւնը
փոխանակ որ բան է այս պարագայի մէջ,
բերանը կը փոխէ, նորէն կը մեզմի և գը-
թութիւնեան կերպով առնելով իր առջեւ բե-
բելը կուտայ զանիկա և կարձակէ յապա-
ստիւն։ Սակայն իր մոլի կիրքը երթալ-
լով կը սաստկանայ և օրերը օրէ օր անա-
նելի մաշուքով մը կը սատապի։ Գանոնք մը
ասելն մոլեգնորդաբար այս կրգելերը թա-
փառելէն ետքը՝ կրկին կը դառնայ Երեւան
և կարգի ճամբայ մը բնուելով օրհորդը հա-

փոխելու և իր սիրուհոյ կամքը կատարելու համար։ Շատ շանցնիր պատահ ասիթի մը կը հանդիպի և երբեք հաստատութեամբ ապատաւորք իր փոփոխոյթը կը լեցընեն։ Անմեղ սիրոյդը բռնաւոր կը բնութի զ իշխոյն և իր հրամանաց թաղուն ունոյ մը կը գրուի։ Հիւսէյին խառնը կսկսի այն ատենն անուշ կերպերով անոր կրօնական հաւատքու մը խոխոնել և մահմեդական բնեկրու աշխատիլ։ Զուր ջան և անհիմն ակնկալութիւն։ Հայկազն գ իւ ցաղնու հին Մահմէտ անուանէն մրայն կը ատրսի, անյարգիւ և չի նոգկուիր մը կզգայ և մեռնիլ աշք կառնու։ Սիրահար պարսիկը օրերով աշխատելէն ետքը կը տեսնէ թէ այս կրօնական ոգին անընկնելի է սրտերուդ մէջ և ատելի նիւթական զէնքերով կուզէ պարտաւորել իր գերին։ Բայց այս զէնքերն ալ կարգեն և ոչ բնաւ այն գ իւ ցաղն արմէնու հիին։ Փառք կը խոստանայ անոր, գանձ կը նուիրէ, հարստութիւն, մայրք, երանութիւն կանանչ։ Բայց ի՞նչ է փառք ճշմարիտ քրիստոնէական հին մը հանար եթէ ոչ անարատ հարստութիւն անմահ փեսային հետ։ ի՞նչ են գանձ և հարստութիւն չէն հիւղի մը

մէջ ապրող առաքինի արտի մ՝ առջև. ի՛նչ է երանութիւն երկնային սիրոյ յարիշատակուած հոգիի մը հանար որ մարքրութեան մէջ ասիրեր է զայն բնաւել իր եկեղեցուն բակը։ Օրիորդին քնքուշ սիրտը, որ ճշմարիտ սիրոյ նայուածքին շէր դիմանար, այնտանեն անզգայ քարի պէս կը մնար հանամէնի խառնուած ուրքի տակ կառնուր և արհամարհանքի վանած դէմքը մը իր ներսի արիութիւնը կը յայտնէր։ Ներքնի ապառնարիք Հիւսէյնին խառնի կոչմէն, երկրին անմախ ընդդիմութիւնը դիւցազնուհի հայուն կոչմէ. վայրկեան մը դուլ և դադար. վերատին պարզ և անհատնում խառնուածներ սիրահար մարիին բերնէն. միշտ արհամարհութիւն և մերժում օրիորդին քով։ Կա՛մ մահ կա՛մ ազատութիւն կը դաշէր առնարար անիկա։ ո՛չ մահ և ո՛չ ազատութիւն կը պատասխանէր Հիւսէյնը այլ յայրմէ. կամքս կատարէ՛ հիմա, եթէ ոչ յարատև բանտ քեզի։ Այս սրատաթուն դիմակը կը տանէ քանի մը օր, բայց փոփոխութիւն շանանում իր օրիորդին վրայ։ Ներքնագոյն ապիկա մահը աչքը կառնու և կը պատրաստուի ներսատանիներէն և դերութիւ-

նէ ազատուելու ճար մը գտնել։ Հիւսէ յին խաղը ամօր միտքը կիմանայ, ժամանակ կուզէ շահիլ, երեսէն ապագիլ մը կը յայտնէ։ Մէկ քանի օր շերեփը և հրաման կրնէ որ հայց և ջուրէն զատ ուրիշ կերակուր մը չարուի իր գերիին։ Այս ալ շաղդէր, և երբ, շարաթէ մը ետքը, նիհար և թմուած կը տեսնէ այնմարդ ինքնագլուխ գերեցիկ թիւնը՝ կը գշարի, կը տրտմի, սիրտը կը սեղմի, վասն զի իր կիրքը այսպիսի վեհ բնոյ գիտնական առջև բարբարքեր, մաքրուեր և գրեթէ ի սէր փոխուեր էր։ Ասոր թագուհիթիւնն ի բերան կը մնանայ այնու հետև օրիորդին և իր սիրտին գառն, աղեկէզ միջոցը յայտնելով կաշխատի հանգել գանիկա։ Արքենու հին ոչ կը մեղմի և ոչ կը թուլնայ - բաւ գիտէ որ այն բռնութիւնը, որու ներքև ինք կը ճնշուի, չկրնար ճրշմարիտ սէրէ առաջ գալ, ուստի անոր ազատ իր ազատութիւնը կը խնդրէ։ Նիթէ յիրաւի գիտ սիրէիք, կը կրկնէ միշտ, մի՞թէ այս բառերու մէջ, այսպիսի գարշ տեղ մը կը պահէիք, մի՞թէ այսքան բռնութիւն ի գործ կը դնէիք։ ո՜հ, ու՛ր ազատութիւն չկայ, սէր չկրնար բղխել։ ազատութիւն տուէք

ինձի և ետքը կը տեսնեմ եթէ ապժանի է՝ ո՛չ իմ սիրոյս, վասն զի այն ուրիշի մը նուիրեալ է, այլ իմ հանգիստս թէ եւան զոր շնամ մերժելը եթէ հաճիք ազատ թողուլ զիս։ Հիւսէյին խանը տեսանելի շղնէր այս խօսքերուն և բուռն կիրքէն ալեկոծ՝ կը շարունակէ ամէն օր մէյ մէկ զարան և սուտ հրդեռելով իր նպատակին հասնելու համար։ Այնքան ապուշ չէր որ շղղար թէ ան որ ապատուութիւն տալ, զանիկա յուսուան կորուսանել էր։ Ասոր միտքը կը գնէ անմեղ օրիորդին սիրտը ապականել տալ և այս կերպով անոր սիրայիր յոյսը պարապի հանել։ Այս անզուգական խորհուրդը կատարելու համար իր երկու ապատատրներու հրաման կը տայ որ զանիկա տ՛ուր և զանոնց շինուցեն և ինքը յատաջեկ մահուան լուրը տանելու կերթայ օրիորդին քով։ Ասիկա կը հաստատ, կը խորտուբ, արտասուք կը թափէ, կը տրտմի և այնքան յուսալեկ վիճակի մը մէջ կը մնայ որ միտքը կը գնէ նոյն գիշերը ինքնասպան եղնել այս աշխարհէ։ Ինչ տանի արի օրիորդը այս որոշումը կատարելու գիւրին համարյ մը կը բնաւ է միտքին մէջ, բայց գիւղը տաքի կելնէ, կը

յուզի իր բանաստեղծութիւնն լուրը առ-
նելով։ Մատակայ գիւղերու մէջն ալ կը
տարածուի այն և կարգէ գուրս շփոթի կը
պատճառէ։ Ամէն մարդ կը սրտմտի, ամէն
սիրտ վրիժառու ոգի մը կզգենու և ամէն
թև կը գինուի հաւնարիւն նահատակու հի մը
բռնաւոր խանին ձեռքէն ազատելու հա-
մար։ Իր սիրտականը մանաւանդ վեհ մ՚ բար-
կութիւնամբ կը բորբոքի, քանի մը քաջերու
հետ գաշնադիր կը կազմայ և կը պատրաստուի
մէկէն իր սիրու հին ազատել անիկէ կամ ա-
նոր քով մեռնիլ հոն։ Այս գիտնալու որու-
թիւնով գիշերը կապուտոյնիս իր հաւատ-
կամիներու հետ, կուգայ, կը հասնի բեր-
գին առջև և կանչի երգելով և սուլելով
նշան տալ ու հասկնալ թէ ո՛ր կողմ կը
գտնուի գիւղացու հին։ Հայկեան գուսանը
այն ժամու մէջ տրտում կը հսկէր և իր
մտահոգներ կամքը ի գործ դնելու վրայ էր,
երբ մէկէն ձայն մը կասնու, սրտաբեռնոց
կը կանգնի, ակամէ կը դնէ և ի՞նչ լսէ ...
իր սիրտականին ձայնը։ Երկնային ձայնա՛ է
այս իրեն հաւնար որ մէկ բոպէի մէջ ոգի
կուտայ իր սիրտին։ Կը քաջալերուի, վեր
կանգնէ առնարար և ամէն վտանգ մտնու-

լով բերդին պատուհանը կը բանայ։ . . . Ան, ինչ ասկային վիճ կը բաժնէր գինքը իր սիրտանէն - բայց կաղ արդեօք վիճ մը այնքան բնդ արձակ որ երկու սիրայօր սիրտեր իրարու միանալուն արգելք ըլլայ։ Խրատ, փառ, բարձրութիւն, հեռատեսութիւն ինչ են այն աչքին հատնար որ սիրոյ գէմքը կը նշմարէ և որուն այս տեսքը ամէն բան մոռնալ կուտայ։ Ցանկարծ պատուհանին վրայ կելնէ, բոլորտիքը կը նայի, կամիտոմ և առուծ օրէն կը նեռուի վար, թեւը տարածէ՝ սէր գոչելով . . . Ինչնայ գրուցաղնուհին շար հոգին վրայ, կը միրատուրուի մէկ երկու կոզմէն, կը գլորի արիւնաթաթաւ և կը հաշմի կը մնայ հոն։ Ազգային քաջերը կը տեսնեն անոր անկումը, կը լսեն անոր մեշիւնը և կը փարին կուգան բայց ինչ ասեն զանիկա մերցնելով փոխշելու կաշխատին՝ պարսիկ պահապանները վրայ կը հասնին և սատրիկ կռիւ մը կսկսի երկու կոզմէն։ Թուրերը կը շողան մուխին մէջ, արիւնը կը հոսի և խառն շփոթի մը սիրտերը կը գրգռէ։ Օրիորդին սիրտականը երկու մէջը կառնու և իր սիրու հիմն քիշ մը հեռու կիյնայ կիրատեռ։ Ի մերջէ յարգիա-

թիւնը կը մնայ պահպանեալ քսի որք մէկ քանի հոգի կը բռնեն և միրաս որներ-բուն հետ բանտ կը տանին զանոնք։ Հետևեալ տառ. Հիւսէյն թանը այս գէպքը կիմանայ և զեզանի օրիորդ ին արիս թիւնը այնքան ազդու տպաւորութիւն կընէ իր վրայ որ կը նեղէ և ազատութիւն կը շնորհէ անոր։ «Այնքան իրաւ է որ ամենէն մեծ մարդու սիրտին մէջ խորշ մը կայ միշտ զոր բնական օրէնքը զերծ կը պահէ ապականութիւնէն։ . . . .» Այս բաւ ազնիւ տարբերակները և սկսաւ հայ երիտասարդին ներսը նայիլ իրեր թէ ըսել ուզելով անոր։ «կը տեսնէք որ իրաւունք շունիք յուսահատիլ և մարդերը զ արշ զեռուն մը տալել միշտ»։ Անոր զիրացի օրիորդը արդէն Վալթիերքաքիին մէջը մուցեր էր և զմայլուն զէմքով մին կը զնէր այս պատմութիւնը։ Իր սիրուն կերպարանքը անուանէր զուարթութիւնը մը կը փառաւորէր և լանելայն կուզէր լալ իր կարգին։ «Ահա՛ ճրշմարիտ սէր, ահա՛ ճշմարիտ սիրական։ ամէն օրիորդ այսպէս ըլլալու է»։ Հայտարարեցին ալ քիչ մը հարարուութիւնը կուրախանար հանգանակ զ ունուելով Երեսանեան զիւ-

ցաղնու հիրն և կաշխատէր իր միտքին վարանքը փարատել։ «Կարելի է որ սխալիմ, բայց անիկա մէկ քանի բոպէն։ մարդ գազանիք մ՚է և կեանքիս պարտադանքը միշտ չեն ազնիր բաս գտնելու։ Ընկերական միմեանք...

— Ո՛հ։ Բուսոյին կարծիքներդ հինցան, կրկնեց անոր գիրացին հեգնելով մը։ Եթէ փատաս թիւնդ կուտայ անցուստ թիւն, արիս թիւնդ ալ է որ տայ փատաշուս թիւն։

— Ինչ և է, կարդ է գուրս շնորհակալ եմ ձեր լրած պատմութիւնէն և հաստատ եղիր որ ասկէ ետքի ուրախութիւն չէիր կրնար տալ ինծի»։

Փառորդի մը շատ ետ ալս նեռ թի մրայ խոտակցել ետքը, Անոր գիրացիք փար իլ և հայ երիտասարդը սկսաւ ճանաչ մինակ յարկին մրայ։ Արիորդին գէպքը, հայրենական կարուստ թիւնը, իր մանկութիւնան յիշատակը կը մրոց ոմէ ին գիներքը և նոր աշխոյժ մը կուտային։ Ան ժամանակը բաս մը խնայաս հետագայ ստանաս որին միտքը պարբ կը յիշէր և որս հեգինակին անուն անոր ամ մնաց ներ է։

Զմ ոմ շարիկ թո՛ղ գ բառնա՝
Զերկին գ բառ բնաստեղծ։
Թո՛ղ սիրարկեկ սիրտ գ տարկ
Փրփրոնելու միայ ակնարկ,
Անցաց հարբ և գ ոչ
Թէ կեանքս մեր այս ոչինչ է։
Թո՛ղ մարմնաւոր չի ահոմ
Տարանեն մտանդ ոմ։
Թո՛ղ անդրաց աստղիկեան
Տեղաւ որուն իրր արձան։
Նոս մեր սիրոմ հայրենիք,
Բարեկամներ, բնտանիք,
Ցանչասակեալ կը մտնեմ
Աչքը, անդ ունդ, մահ անդ ամ։
Զոր այս ասմանակ տրու միայ
Զայս երգ գ բեմ ես հրամ,
Անասելի հեշտու թեան
Տեղ կերեւայ յայս մայրկեան։
Հայրենիքիդ գ աչու և սար
Երկինքդ կապոյտ, արեւ մտ
Հան կը տեսնեմ։ և անդ էն
Կը հանգչու իմ թէ անդ են
Նոս կեանքդ և ակը ճշմարտու
Ի երանու թեան մարդ արու։

Հետ անկէ մարդ ուղաղն
Կը թափառի յերկիր ըստն
Բարբարութիւն խնդրելով.
Բայց կը գտնէ միշտ բով։
Ո՛ հայրենիք, իրքո յուշ
Հոգի մը կդգամ շատ անուշ,
Եւ մանկութիւն իմ ահա
Մոգիկներով կերևայ։
Կառոյգ անամ և ոգի
Կառնում շուն նշէդ կամ ոգի։
Փութա՛ շոգի՛, հո՛գ չարժէ՛,
Ինամ մը առաջ գանձ կարժէ
Հանիլ, ըսել. «քեզ բարե՛
Հոգ որ առիր ինձ արեւ»։

Հայերէն տպարան Պ. Գորբուզալեանի
ՄԱՐՍԷՅԼ
Marseille. — Imp. de Mich. M. Schneller, rue Vacon, 18.

ԳԵՂԱՐՔԻՐ ՄՈՒՔԱՅԷԼԵԱՆ
ԴՈՒՆԱՐԱՆ